

ALFRED KUCNER

Wartość naukowa zasobu aktowego Woj. Archiwum Państwowego w Zielonej Górze

Przystępując do oceny wartości naukowej zasobu aktowego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego, wypada na początku poświęcić słów kilka historii tego Archiwum.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze utworzone zostało we wrześniu 1953 roku w związku z ustanowieniem województwa zielonogórskiego. Od chwili utworzenia zmagало się ono z trudnościami lokalowymi, nie posiadając odpowiedniego budynku. Zajęty w 1953 r. budynek w Sulechowie był za mały na potrzeby Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. Z dniem 1 marca 1959 roku Wojewódzkie Archiwum Państwowe przeniosło się z Sulechowa do Starego Kisielina pod Zieloną Górę i zajęło na podstawie decyzji Ministerstwa Rolnictwa z dnia 9 października 1958 roku dawny budynek dworski.

Do czasu utworzenia województwa zielonogórskiego tereny obecnego województwa obsługiwały Archiwa Państwowe w Poznaniu i Wrocławiu, zabezpieczając zaraz po II wojnie światowej akta urzędów, instytucji, przedsiębiorstw, zakładów pracy, stowarzyszeń i organizacji, pozostawione przez władze niemieckie. Wskutek działań wojennych dużo materiału aktowego uległo zniszczeniu i to zarówno najstarszego, jak i z ostatnich lat przed zajęciem tych terenów przez wojska radzieckie. W wielu wypadkach przypadły wszystkie akta, w wielu zachowały się tylko szczątki, lub większe czy mniejsze fragmenty kancelarii urzędów, instytucji, przedsiębiorstw. Często ocalałe szczątki nie przedstawiają wartości dla badań naukowych.

Zniszczeniu uległy przeważnie akta landratur, istniejących do 1945 roku na terenie obecnego województwa zielonogórskiego, bardzo cenne wiadomości o stosunkach gospodarczych, politycznych i społecznych. Pozostały tylko szczątki z dawnego zasobu akt rejencji frankfurckiej. W szczątkowej formie zachowały się akta kościelne protestanckich

i katolickich parafii, stanowiące istotne źródło dla badań stosunków wyznaniowych i narodowościowych. Z akt sądowych zachowały się przede wszystkim akta sądów I instancji (Amtsgericht) zawierające wiadomości o organizacji sądownictwa, następnie o kwestii włościańskiej w aktach sądów patrymonialnych i księgi oraz akta gruntowe i hipoteczne. Ostatnie przedstawiają dużą wartość dla badań nad ogólnym stanem za-
możności ludności. Akta sądów II instancji (Landgericht) są znacznie mniej liczne i posiadają również niemniejszą wartość naukową.

Może najlepiej zachowały się akta miejskie, a zwłaszcza Gorzowa (265 mb), Szprotawy (69 mb), Drezdenka (50 mb), Zielonej Góry (47 mb), Swiebodzina (36 mb), Sulechowa (32 mb) i Wschowy (22mb) oraz innych mniejszych zespołów akt miejskich. W tej grupie akt zachowały się też dokumenty pergaminowe, począwszy od XIII wieku, zawierające przywileje dla miast, cechów i korporacji miejskich i wyznaniowych, wiadomości o transakcjach dokonywanych przez mieszczan, szlachtę i duchowieństwo. Najstarszy dokument pochodzi z 1235 roku i jest przywilejem dla miasta Gubina, wystawiony przez Henryka, margrabiego Miśni. W łączności z aktami miejskimi występują dość liczne księgi, dokumenty i akta cechowe, złożone często w archiwach miejskich jako depozyt. Sięgają one do połowy XVI wieku. Najliczniej reprezentowane są akta cechowe pochodzące ze Wschowy, Międzyrzecza i Trzciela; mniej licznie z Babimostu i Kargowej. Wreszcie wymienić należy akta wytworzone przez wielkich właścicieli ziemskich oraz osoby prywatne. Na pierwsze miejsce wysuwają się akta podworskie Brühlów z Brodów, następnie Zakonu Maltańskiego ze Słońska, Archiwum Księstwa Żagańskiego. Zawierają one bogate wiadomości o gospodarce rolnej i leśnej wielkiej własności, stosunkach pańszczyźnianych i kwestii uwłaszczenia chłopów.

Poza tym z prywatnych kancelarii zachowały się akta notariuszy w formie szczątkowej. Pozwalają one zapoznać się ze stosunkami majątkowymi, zawieranymi transakcjami i czynnościami prawnymi, dokonywanymi przez właścicieli ziemskich, przemysłowców i kupców.

Kończąc ogólną charakterystykę zasobu akt Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zielonej Górze zaznaczyć jeszcze należy, że w poszczególnych zespołach stan rzeczy przedstawia się różnie zarówno pod względem zawartości akt jak i zasięgu chronologicznego.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe i podległe mu archiwa rejonowe przyjęły po 1945 roku także akta Polski Ludowej. Są to przede wszystkim akta zlikwidowanych zakładów pracy i instytucji. Akta polskie są przeważnie uporządkowane, ponieważ przejmowane były do archiwów na podstawie spisów zdawczo-odbiorczych.

Akta Polski Ludowej stanowią ważny materiał, który pozwala zapoznać się z polityką gospodarczą i początkami budowy państwa ludowego na ziemiach zachodnich.

Przechodząc do szczegółowego opisu zawartości zasobu archiwalnego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego i podległych mu placówek wypada zaznaczyć, że blisko 70 proc. tego zasobu jest już opracowane i może być udostępnione dla badań naukowych. W następnych pięciu latach wszystkie dokumenty i akta zostaną opracowane i udostępnione.

Zasób archiwalny Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zielonej Górze przedstawia się następująco:

I. Akta niemieckie administracji ogólnej.

Rejencja frankfurcka z lat 1835–1935 (zespół szczątkowy) oraz dawne landratyry w Żarach, Krośnie Odr., Głogowie, Strzelcach Kraj. i Koźuchowie, wydziały powiatowe

(Kreisausschuss) z Żar, Krosna Odrz. i Zielonej Góry oraz zarządów gminnych z Dąbek, Pynnika i Wysokiej. Wyżej wymienione akta pochodzą z końca XVIII wieku i sięgają do XX wieku, a dotyczą budowy dróg, mostów, kolei, gmachów publicznych, regulacji rzeki, opieki społecznej, administracji majątkiem komunalnym, spraw włościańskich, osadniczych i parcelacji oraz spraw podatkowych i policji. W aktach zarządu gminnego w Pynniku zachowały się księgi ławnicze.

II. Administracja miejska – obejmuje akta magistratów następujących miast: Bytomia Odrz., Drezdenka, Gubina, Kargowej, Lubska, Sławy Śląskiej, Sulechowa, Świebodzina, Szprotawy, Wschowy, Zielonej Góry i Żar. Księgi miejskie okresu starodawnego sięgają, zależnie od zespołu, od początku XV wieku, a pochodzą przeważnie z XVI–XVIII wieku. W zespole akt m. Gubina zachowały się liczne dokumenty pergaminowe, a wśród nich najstarszy z 1235 r. Również w zespole akt m. Gorzowa i Szprotawy mamy liczne dokumenty, ale już z nieco późniejszego okresu, najstarsze z XIV wieku. W zależności od zespołu mamy też dokumenty pergaminowe i papierowe z XVIII i z początku wieku XIX. Najstarsze akta z XV wieku pochodzą z Gorzowa i Gubina. Przeważnie zachowały się akta od połowy XVI wieku do czasów współczesnych.

Z ostatniej wojny ocalały akta miejskie wydziałów ogólnoadministracyjnego, opieki społecznej, budowlanego, finansowego i kasy miejskiej, wyznaniowego i szkolnego oraz urzędów stanu cywilnego. Rzadziej spotykamy protokoły posiedzeń rady miejskiej lub magistratu, korespondencję rady miejskiej, kroniki miejskie (Gubina, Lubska, Sulechowa i Szprotawy), statuty miejskie, urbarze i wreszcie mapy i plany. Przy zespołach akt miejskich zachowały się często księgi i akta cechowe, o których już wspomniano.

III. Władze sądowe reprezentują: zespół akt sądu II instancji (Landgericht) z Głogowa oraz kilka zespołów akt sądów I instancji z Głogowa, Nowej Soli, Polkowic, Siedlisk, Słońska, Wschowy i Zielonej Góry, Chronologicznie wspomniane akta można umieścić w latach 1661–1945. W większości wypadków są to akta i księgi gruntowe, poza tym rzadziej znacznie spotykane są akta sądów patrymonialnych, akta testamentowe, spadkowe, opiekuńcze i procesowe. Istnieje też sporo akt generalnych zawierających wiadomości o organizacji sądownictwa. W sądach miejskich zachowały się niekiedy księgi ingrossacyjne i protokoły.

IV. Akta kościelne i szkolne, zachowały się tylko w stanie szczątkowym. Większy zespół tworzą akta kościoła parafialnego z Głogowa, obejmujące okres od XVIII–XX wieku. Pozostałe zespoły akt kościelnych, parafii ewangelickich ze Sławy Śląskiej, Zaborza, Żar i Żagania są zupełnie drobne, liczące po kilka jednostek archiwalnych. Akta kościelne dotyczą zarządu kościelnego, wydatków i dochodów urzędu parafialnego, fundacji, spraw budowlanych, wizytacji, spraw procesowych i majątkowych, stowarzyszeń religijnych i uroczystości kościelnych. Przeważnie zachowały się akta gospodarcze. Inne z wymienionych występują sporadycznie.

V. Akta podworskie posiada tylko WAP w Zielonej Górze, pochodzą one z kilku wielkich majątków ziemskich. Chronologicznie datują się od 1476 roku aż do 1946.

Największy zespół stanowią Brody z szeregiem folwarków, stanowiące niegdyś własność Brühlów. Przeważają jednak drobne, fragmentaryczne zespoły, liczące od kilkudziesięciu cm do kilkunastu metrów bieżących, a mianowicie majątki: Borowina (1829–1917), majorat Gaworzyce (1683–1940), dobra rycerskie Gralewa (1699–1856), Garbicz (XIX–XX), Klenica (1654–1912), Pszczew (1782–1843), majątek Zakonu Maltańskiego w Słońsku (1853–1941), Trzciel (1839–1913), oraz Archiwum Księstwa Żagańskiego (1476–

1946). Większość w wymienionych zespołach stanowią akta gospodarcze i administracji dóbr, następnie w mniejszej ilości zachowały się akta dotyczące tytułu własności i innych spraw prawnych, akta osobiste i rodzinne. W aktach podworskich ze Słońska posiadamy protokoły posiedzeń kapituły zakonu. Są też akta dotyczące uwłaszczenia chłopów i ilustrujące stosunki pańszczyźniane w Trzcielu. W Archiwum Żagańskim zachowały się akta rodowe. Bironów.

VI. Związki i stowarzyszenia niemieckie reprezentowane są przez dwa drobne zespoły: „Verein für Geschichte Sorau” – z lat 1907–1933 i „Deutsche Arbeitsfront” – z Nowej Soli z lat 1933–1945. W tej grupie mieści się także zespół „Kreissiedlungsgessellschaft” z Żar, obejmujący akta z pierwszej połowy XX wieku, dotyczące spraw osadniczych na polsko-niemieckim pograniczu.

Wymienione zespoły zamykają dział akt niemieckich.

Oddział II Wojewódzkiego Archiwum Państwowego obejmuje akta polskie państwa ludowego.

Akta administracji, instytucji i przedsiębiorstw polskich przejęte zostały przeważnie w wyniku likwidacji. W dziale tym znajdują się:

1. Akta Urzędu Wojewódzkiego – ekspozytury poznańskiej z lat 1948–1951.
2. Akta Starostwa Powiatowego w Koźuchowie z lat 1945–1950
3. Akta „Społem” z Głogowa, Świebodzina i Wschowy z lat 1945–48.
4. Akta Państwowej Centrali Handlowej z Zielonej Góry.
5. Akta Powszechnej Organizacji „SP” – Komendy Wojewódzkiej z lat 1950–55.
6. Akta Społecznego Komitetu Radiofonizacji Kraju z Zielonej Góry z lat 1948-1953.
7. Akta Związku Młodzieży Polskiej – Zarządu Wojewódzkiego z Zielonej Góry z lat 1950–1956.

Poza Wojewódzkim Archiwum Państwowym akta na terenie województwa zielonogórskiego przechowują: Oddział Terenowy i Powiatowe Archiwa Państwowe. Każde z nich obejmuje swym zasięgiem kilka powiatów. Na terenie województwa zielonogórskiego istnieje: Oddział Terenowy Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Gorzowie, obejmuje z okresu niemieckiego akta następujących zespołów:

1. „Amtsgericht” (sąd I instancji) z Gorzowa z lat 1666–1945. Zespół zinwentaryzowany posiada akta generalne, dotyczące organizacji sądownictwa, personalne, spraw cywilnych, hipoteczne, gruntowe, rejestry związków i zrzeszeń, przedsiębiorstw armatorów żeglugi rzecznej.
2. Akta adwokatów i notariuszy z Gorzowa z lat 1839–1942. Zawierają one wyciągi katastralne, protokoły rozpraw sądowych, odpisy zawartych umów, sporządzonych testamentów i cesji. Akta są zinwentaryzowane.
3. „Magistrat – Landsberg” (Gorzów) z okresu XVII–XX wieku. Zespół znajduje się w opracowaniu. Akta dotyczą administracji miejskiej, sądu miejskiego, działalności poczty miejskiej i różnych wydziałów magistratu.
4. Akta m. Skwierzyny – z lat 1406–1854. Zespół zinwentaryzowany, zawiera księgi miejskie.
5. „Wasserbauamt” – Landsberg” (Nadzór dróg wodnych) – z lat 1839–1942. Zespół zinwentaryzowany. Akta obejmują sprawy dotyczące żeglugi na Warcie, Noteci

i Drawie, budowy statków rzecznych regulacji rzek oraz eksploatacji i utrzymania rzek.

6. „Standesamt – Landsberg” – Urząd Stanu Cywilnego (z lat 1812–1944). Zespół zinventoryzowany zawiera wtórnik ksiąg metrykalnych.

Do działu administracji polskiej przejęte zostały od Oddziału Terenowego w Gorzowie po 1950 roku akta starostw powiatów, gorzowskiego, skwierzyńskiego i strzeleckiego. Akta te nie są uporządkowane. Następnie przejęto akta Urzędu Skarbowego i brygady ochrony skarbowej z Gorzowa oraz Urzędu Celnego z Kostrzyna, zarządów miejskich z Gorzowa i Strzelec Kraj., Szpitala Miejskiego i Inspektoratu Szkolnego z Gorzowa, Narodowego Banku Polskiego ze Skwierzyny i Gorzowa, Banku Rolnego z Gorzowa, rolniczych spółdzielni produkcyjnych, Gorzowskich Zakładów Włókien Sztucznych, Centrali Spółdzielni Spożyców „Społem” i Państwowej Centrali Handlowej w Gorzowie.

Akta polskich urzędów, instytucji i przedsiębiorstw są ujęte w spisach zdawczo-odbiorczych, zastępujących tymczasowo inwentarze.

Powiatowe Archiwum Państwowe w Świebodzinie posiada z okresu rządów niemieckich akta następujących zespołów, które zostały zinventoryzowane:

1. „Landgericht – Meseritz” sąd II instancji w Międzyrzeczu z lat 1801–1945.
2. „Amtsgericht – Driesen” (sąd I instancji w Drezdenku) z XIX i XX wieku.
3. „Amtsgericht – Meseritz” – z lat 1793–1944.
4. „Amtsgericht – Tirschtiegel” (Trzciel) z XIX–XX wieku.
5. „Amtsgericht – Drossen” (Ośno Lubuskie) z XIX–XX wieku.

Wymienione zespoły akt sądowych obejmują generalia, akta biura prezydialnego, akta przejęte w drodze sukcesji od dawnych sądów, jak „Land – und Stadtgericht” i „Kreisgericht”, akta testamentowe, upadłościowe, opiekuńcze, procesu cywilnego i karnego, akta i księgi gruntowe oraz akta notarialne.

Akta policyjne „Polizei-Distriktamt-Kuschten” (Kosieczyn) z XIX – XX wieku zawierają ewidencję ludności oraz wiadomości dotyczące życia Polonii w Niemczech.

Akta miejskie są nieliczne i pochodzą z następujących zespołów:

1. Magistrat – Meseritz (Międzyrzecz) z lat 1446–1939.
2. Magistrat – Tirschtiegel (Trzciel) z lat 1850–1942
3. Magistrat Drossen (Ośno Lubuskie) z XVI–XX wieku.

Poza tym w zasobie wymienionego Archiwum znajdują się księgi cechowe z Międzyrzecza – garncarzy, kuźnierzy z lat 1557 – 1901, bednarzy, piekarzy, stolarzy i tkaczy z lat 1617–1924, z Trzciela – krawców, mielcarzy, piekarzy, szewców, tkaczy z lat 1618–1763. W zespołach miejskich znajdują się dokumenty pergaminowe i starodawne księgi miejskie, akta kasy miejskiej, akta policji miejskiej, urzędu stanu cywilnego, akta dotyczące szkolnictwa i akta wydziału budowlanego.

Z akt kościelnych wymienić należy:

1. Dokumenty klasztorów w Bledzewie, Paradyżu i Międzyrzeczu.
2. Akta parafii ewangelickiej w Ośnie Lub. z XVIII–XX wieku, wśród których są księgi metrykalne.

Z okresu administracji niemieckiej zachowały się tylko szczątki zespołów. Zawarte w nich wiadomości posiadają też dość ograniczoną wartość dla badań naukowych.

Powiatowe Archiwum Państwowe w Świebodzinie przejęło również akta zlikwidowanych po 1950 roku urzędów, instytucji i przedsiębiorstw Polski Ludowej.

Powiatowe Archiwum Państwowe w Świebodzinie posiada w swoim zasobie następujące akta polskie:

1. Akta Starostwa Powiatowego z Gubina z lat 1945–1950.
2. Akta zarządów gminnych i prezydiów gminnych rad narodowych z powiatów: głogowskiego, gubińskiego, krośnieńskiego, międzyrzeckiego, nowosolskiego, sulechowskiego, świebodzińskiego, zielonogórskiego i żarskiego – lat 1945 – 1951.
3. Akta Urzędu Celnego w Rzepinie – z lat 1947–1949.
4. 35 zespołów akt rolniczych spółdzielni produkcyjnych z powiatów: głogowskiego, krośnieńskiego, lubuskiego, międzyrzeckiego, rzepińskiego, sulęczińskiego, świebodzińskiego i szprotawskiego – lat 1952–1958.
5. Zespół akt Gminnych Ośrodków Maszynowych z Trzciela z lat 1945–1957.
6. Akta Związku Zawodowego Prac. Handlu z Międzyrzecza – z lat 1945–1950.

Ze Starostwa Powiatowego w Gubinie przekazano do Archiwum akta następujących wydziałów: organizacyjnego, aprowizacji, przemysłowego, wojskowego oraz kultury i sztuki.

Akta zarządów gminnych zawierają sporo materiału o problemach organizowania polskiej władzy ludowej na ziemiach zachodnich.

Socjalistyczna gospodarka rolna znajduje odbicie w ciekawych aktach spółdzielni produkcyjnych.

Wartość jednak wymienionych akt polskich dla badań naukowych jest dość nierówna.

Powiatowe Archiwum Państwowe w Sulechowie posiada w swym zasobie wiele cennych akt z dawnych urzędów niemieckich, administracji państwowej, miejskiej, sądownictwa i księgi cechowe.

1. „Landratsamt” i „Kreisausschuss” z Krosna z lat 1812–1945
2. Magistrat zu Unruhstadt (Kargowa) – XIX i XX wiek.
3. Magistrat zu Schlawe (Sława Śląska) z lat 1795–1944.
4. Magistrat zu Schwiebus (Świebodzin) – z lat 1597–1945.
5. Magistrat zu Züllichau (Sulechów) z XIX–XX wieku.
6. Zachowało się sporo ksiąg cechowych i to:
Babimost – księgi cechów garncarzy, młynarzy i rzeźników – z lat 1646–1853,
Kargowa – księgi cechów krawców, piekarzy, sukienników i szewców – z lat 1615–1900.
7. „Amtsgericht – Konotop (sąd I instancji) – Konotop – z lat 1673–1945.
8. Amtsgericht – Krossen” (sąd I instancji) – Krosno Odrz. – z lat 1819 – 1945.
9. „Amtsgericht – Unruhstadt” (sąd I instancji) – Kargowa – z lat 1796–1945.
10. „Amtsgericht-Züllichau” (sąd I instancji) Sulechów – z lat 1701–1945.

Wreszcie zachowało się kilka drobnych zespołów akt kościelnych i szkolnych.

Najbardziej wartościowe są akta miejskie, a wśród nich dokumenty i księgi starodawne. Księgi pochodzą z XV i XVI wieku.

Księgi i dokumenty gromadzą cenne wiadomości przede wszystkim o stosunkach gospodarczych i polityczno-społecznych. Interesującą jest kronika m. Sulechowa.

Z akt sądowych zachowały się przeważnie księgi i akta gruntowe, mające często praktyczne znaczenie, a poza tym i wartości naukowe do badań nad stosunkami gospodarczymi wsi i miasta.

W Powiatowym Archiwum Państwowym w Szprotawie najcenniejszym zespołem są „Akta Magistratu m. Szprotawy” z lat 1440–1944. Wśród nich zaciekawienie budzi kronika miasta w trzech tomach, spisana u schyłku XVIII wieku, a posiadająca wiadomości z IX i X wieku, które autor kroniki zaczerpnął z innych źródeł lub literatury i tradycji. Zachowały się również dokumenty pergaminowe. Następnym zespołem niewątpliwie wartościowym dla badań naukowych, choć bardzo szczątkowym, stanowią akta kościoła parafialnego w Szprotawie z lat 1450–1943. Znajdują się tu listy biskupów, księgi protokołów, zapisy i fundacje, inwentarze majątków ziemskich kościoła, akta dotyczące szkolnictwa kościelnego i korespondencja z władzami świeckimi i kościelnymi.

Nie można też pominąć bardzo fragmentarycznego zbioru ksiąg miejskich m. Brójce z lat 1572–1843. Mamy ich inwentarz, a księgi znajdują się w Archiwum Państwowym w Poznaniu.

Fragmentaryczny jest również zbiór ksiąg cechowych – 11 cechów m. Szprotawy. Są między nimi najstarsze księgi cechu sukienników, piekarzy, rzeźników i ślusarzy z XVI wieku.

Powyższy przegląd archiwaliów znajdujących się w Wojew. Archiwum Państwowym w Zielonej Górze i podległych mu placówkach jest oczywiście dość sumaryczny i na pewno pominięto nie jeden szczegół. Nie można było jednak w tym krótkim omówieniu wymienić wszystkich archiwaliów i każdy dokument lub akta, które mogą zainteresować naukowca.

Na pewno zachowany materiał archiwalny, w większości swej jednak fragmentaryczny, nie zawsze będzie mógł służyć za podstawę do rozwinięcia szerokich i zasadniczych problemów. W całości niemniej, stanowi bogaty zasób archiwaliów dla prac regionalnych, które niewątpliwie wzbogacą historiografię naszych Ziemi Zachodnich.